

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.082>

УДК 314.174(477)

JEL CLASSIFICATION: J11, J61, J62

О.В. ПОЗНЯК

канд. екон. наук, зав. сектору

Інститут демографії та соціальних

досліджень імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

e-mail: olex_poznyak@ukr.net

ЗВОРОТНА МІГРАЦІЯ ДО УКРАЇНИ: ОБСЯГ І ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОВЕРНЕНЦІВ

Стаття присвячена оцінці обсягів повернення мігрантів до України, а також питанням виявлення соціально-демографічних характеристик поверненців і чинників повернення. Сформовано критерії виокремлення контингенту поверненців. Поверненці розглядаються як громадяни України, які повернулися до України після тривалого перебування за кордоном (постійного проживання, працевлаштування, навчання) і не планують найближчим часом мігрувати за кордон. Здійснено аналіз джерел інформації, які можуть бути використані для визначення масштабів повернення мігрантів (державної статистики, адміністративних даних, результатів вибіркового опитувань, проведених Державною службою статистики України, міжнародними організаціями), оцінена можливість застосування кожного з цих джерел для цілей дослідження. Виділено окремі контингенти поверненців, встановлено, що серед них переважають зворотні зовнішні трудові мігранти та громадяни, зафіксовані поточним обліком змін місця проживання. На основі поєднання інформації низки джерел проаналізовано процеси повернення мігрантів до України, здійснено оцінку чисельності поверненців в Україні. Виявлено, що їх орієнтовна кількість (за умови реалізації низки припущень) становить від 700 тис. до 1,2 млн осіб. За даними загальнонаціональних опитувань з питань зовнішньої трудової міграції 2008, 2012 та 2017 рр. здійснено порівняльну характеристику контингентів поверненців та усіх трудових мігрантів. За результатами оцінювання виявлено чинники повернення мігрантів до України. Виділено основні причини повернення, встановлено, що помітну частину поверненців становлять ті, хто, зіткнувшись із важкими умовами праці та побуту за кордоном, вирішив повернутися вже після першої (рідше – другої) невдалої поїздки. Крім того, поверненню сприяють наявність соціальних зв'язків з Україною та можливість зайнятості і заробітку на місцевому ринку праці. Виявлено, що схильність до повернення залежить не стільки від країни перебування, скільки від конкретних умов праці, з якими стикається мігрант. Окреслено потреби поверненців.

Ключові слова: міграція, зворотна міграція, поверненці, чинники повернення мігрантів, соціально-демографічні характеристики поверненців.

© ПОЗНЯК О.В., 2019

А.В. Позняк

канд. экон. наук, зав. сектором
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченка, 60
e-mail: olex_poznyak@ukr.net

ВОЗВРАТНАЯ МИГРАЦИЯ В УКРАИНУ: ОБЪЕМ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОЗВРАЩЕНЦЕВ

Статья посвящена оценке объема возвращения мигрантов в Украину, а также вопросам выявления социально-демографических характеристик возвращенцев и факторов возвращения. Сформированы критерии выделения контингента возвращенцев. Возвращенцы рассматриваются как граждане Украины, которые вернулись в Украину после длительного пребывания за границей (постоянного проживания, трудоустройства, учебы) и не планируют в ближайшее время мигрировать за границу. Проанализированы источники информации, которые могут быть использованы для определения масштабов возвращения мигрантов (государственной статистики, административных данных, результатов выборочных опросов, проведенных как Государственной службой статистики Украины, так и международными организациями), оценена возможность применения каждого из этих источников для целей исследования. Выделены отдельные контингенты возвращенцев, установлено, что среди них преобладают возвратные внешние трудовые мигранты и граждане, зафиксированные текущим учетом изменений места проживания. На основе сочетания информации ряда источников проанализированы процессы возвращения мигрантов в Украину, осуществлена оценка численности переселенцев в Украине. Выявлено, что их ориентировочное количество (при условии реализации ряда предположений) составляет от 700 тыс. до 1,2 млн чел. По данным общенациональных опросов по вопросам внешней трудовой миграции 2008, 2012 и 2017 гг. выполнена сравнительная характеристика контингентов переселенцев и всех трудовых мигрантов. По результатам оценивания определены факторы возвращения мигрантов в Украину. Выделены основные причины возвращения, установлено, что заметную часть возвращенцев составляют те, кто, столкнувшись с тяжелыми условиями труда и быта за рубежом, решил вернуться уже после первой (реже — второй) неудачной поездки. Кроме того, возвращению способствуют наличие социальных связей с Украиной и возможность занятости и заработка на местном рынке труда. Установлено, что склонность к возвращению зависит не столько от страны пребывания, сколько от конкретных условий труда, с которыми сталкивается мигрант. Определены потребности возвращенцев.

Ключевые слова: миграция, возвратная миграция, возвращенцы, факторы возвращения мигрантов, социально-демографические характеристики возвращенцев.

O.V. Pozniak

PhD (Economics), Head of sector of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

RETURN MIGRATION TO UKRAINE: SIZE AND CHARACTERISTICS OF THE RETUNEES

This article focuses on estimating volumes of migrants returning to Ukraine, as well as identifying returnees' socio-demographic characteristics and generators of return. Contingent allocation of returnees' criteria is formed. Returnees are considered as Ukrainian citizens who returned to Ukraine after prolonged stay abroad (permanent residence, employment, education) and who do not plan to migrate abroad in the near future. Existing information sources is analyzed and can be used for measuring return migration (official statistics, administrative data, selected survey results both conducted by State Statistics Service and international organizations), applicability of each of these resources for research purposes was assessed. Individual contingents of returnees are allocated, they are found to be mainly returned international migrant workers and citizens documented to have changed place of residence by current register. Based on a combination of several resources, processes of return migration to Ukraine are analyzed; an estimate of the number of returnees to Ukraine is made. It is found that their indicative number (provided realization of several assumptions) ranges from 700,000 to 1,200,000 persons. According to

the national surveys on questions of external labour migration in 2008, 2012 and 2017 a comparative analysis of returnees and all migrant workers is made. As a result of the evaluation return factors of migrants to Ukraine are revealed. Main reasons for the returns are determined, it is found that the larger part of returnees are those who decided to return after first (less often - second) unlucky trip facing poor working and living conditions abroad. Moreover, presence of social connections with Ukraine and employment and income opportunities in the local labour market facilitate the return. It is determined that propensity to return is not so much dependent on host country, but on specific working conditions faced by migrants. Needs of displaced people are identified.

Keywords: migration, return migration, returnees, factors of the migrants' return, socio-demographic characteristics of returners.

Постановка проблеми, актуальність. У результаті багаторічних тенденцій міграційних процесів у складі населення України сформувалися специфічні прошарки, відмінні за міграційними ознаками. Ці контингенти не є достатньо інтегрованими в місцеві громади і значною мірою відрізняються від основної частини населення за способом життя та системою цінностей, що є загрозою порушення ментальної цілісності населення країни та регіонів. До таких контингентів поряд із іммігрантами з різних країн світу, внутрішньо переміщеними особами, належать українські зовнішні мігранти, які повернулися до України. Після перебування за кордоном протягом тривалого часу вони повертаються в суспільство, яке встигає змінитися за період їхньої відсутності.

Проблема повернення та реінтеграції поверненців є актуальною соціальною проблемою, яка з кожним роком стає нагальнішою. Актуальність цієї проблеми пов'язана з тим, що в системі міжнародних міграційних контактів Україна на сьогодні є переважно країною-донором робочої сили. В сучасних умовах відбувається посилення тенденцій переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму (в 1990-х роках такі випадки були рідкісними) унаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні. Ситуація ускладнена демографічною кризою — зменшенням чисельності вікових контингентів, які формують робочу силу, і погіршенням співвідношення між працездатним населенням та бенефіціарами системи пенсійного забезпечення. Це спричиняє необхідність залучення мігрантів, при цьому найбажанішим контингентом мігрантів для кожної країни є її колишні громадяни, котрі виїхали до інших країн, та їхні нащадки. Тому проблеми формування політики повернення мігрантів до України набувають особливої ваги, а запорукою її ефективності є наявність інформації про обсяги та характеристики поверненців, їхні потреби та проблеми, з якими вони стикаються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам міграції, особливо зовнішньої трудової міграції українських громадян, приділяється чимало уваги у вітчизняній науковій літературі. Зокрема, цим питанням присвячено праці О. Іванкової-Стецюк (O. Ivankova-Stetsyuk), Е. Лібанової (E. Libanova), І. Майданік (I. Maidanik), О. Малиновської (O. Malynovska), О. Овчиннікової (O. Ovchinnikova), І. Прибиткової (I. Prybytkova), М. Романюка (M. Romanuk), Г. Селешчука (H. Seleshchuk), М. Шульги (M. Shulga) та ін.

Водночас, проблеми повернення мігрантів до України недостатньо висвітлено у вітчизняній науці. Можна згадати аналіз потреб поверненців, здійснений О. Іванковою-Стецюк за результатами проекту допомоги в реінтеграції мігрантів, які повертаються, з боку неурядових організацій в Україні, реалізованого МБФ «Карітас України» у 2008 р. [1, 2]. Але, питання оцінювання обсягів повернення мігрантів до України в ході даного проекту не розглядалися.

В Україні тричі проведено загальнонаціональні опитування з питань трудової міграції [3–5]. При підведенні підсумків двох останніх у загальній масі зовнішніх

трудовах мігрантів було виділено три категорії, зокрема «трудові мігранти, які повернулися до України».

Загальнонаціональні опитування довели свою ефективність як джерела даних про зовнішню трудову міграцію населення. Разом із тим, суттєвим недоліком їх є рідкісність проведення. Питання трудової міграції нерідко включають також до програм численних опитувань, які виконують різні організації. Серед здійснених в Україні опитувань варто особливо відмітити два: одне проведене організацією «GKF Україна» на замовлення Європейського фонду професійного навчання у 2007 р. [6], інше – в рамках проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції й грошових переказів в Україні», виконаного Представництвом Міжнародної організації міграції в Україні за фінансової підтримки уряду Канади (далі – дослідження МОМ) у 2014–2015 рр. [7]. Їх значення полягає саме в тому, що в обох цих дослідженнях окремо розглянуто контингент мігрантів, що повернулися до України.

Метою даної статті є здійснення оцінки обсягів повернення мігрантів до України на основі наявного інформаційного забезпечення з акцентом на принцип урахування різних категорій поверненців. Така оцінка вперше була здійснена автором в рамках проекту МОМ «Моніторинг становища реадмітованих осіб в Україні та Пакистані». У ході підготовки цієї статті відповідна додаткова оцінка була виконана та розрахована з уточненням на основі залучення нових джерел даних, а також із урахуванням змін, що відбулися за останні роки.

Новизною дослідження є уточнена оцінка обсягів повернення мігрантів до України, виявлення чинників повернення мігрантів до України та соціально-демографічних характеристик поверненців.

Методи дослідження – компонентний, аналітичний, системно-структурний, абстрактно-логічний, метод комбінування інформації з різних джерел.

Виклад основного матеріалу. Наявні в Україні джерела інформації, на жаль, не дають повного уявлення про масштаби повернення в Україну її громадян. Проблема оцінки чисельності громадян України, які повернулися з закордону, ускладнюється тим, що після повернення може слідувати новий виїзд. Для поточної оцінки їх кількості використано дані державної статистики, адміністративні дані щодо міграції, матеріали вибіркового опитувань, зарубіжні інформаційні джерела.

Громадяни України, які повертаються, належать до таких категорій осіб:

- зовнішні трудові мігранти;
- особи, які навчалися за кордоном;
- особи, які приїждять в Україну і реєструються за місцем проживання;
- громадяни, передані Україні в порядку реадмісії;
- видворені з інших країн громадяни України.

При цьому поділ контингенту на категорії є доволі умовним, одні й ті самі особи можуть належати до двох або й більше категорій поверненців. У майбутньому цей перелік вочевидь поповниться особами, які повертатимуться після вимушеної міграції із зони бойових дій на Донбасі. На сьогодні такі випадки (принаймні щодо повернення на підконтрольну Уряду України територію) є скоріше поодинокими.

Статистичний облік осіб, переданих Україні в порядку реадмісії, здійснює Державна Міграційна Служба України. Кількість таких громадян незначна – вона вимірюється сотнями осіб на рік, хоча українців-порушників міграційного законодавства країн перебування відчутно більше. Так, за даними Євростату, чисельність виявлених у країнах ЄС громадян України, які перебували на їх території незаконно, у 2017 р. склала 33,8 тис. осіб [8], що майже утричі більше, ніж у 2013 р. Чисельність

українців, видворених з території ЄС, досягла у 2017 р. 24,4 тис. осіб, що у 2,5 рази більше, ніж у 2014 [9].

Статистика видворень не виключає ймовірності подвійного рахунку. В будь-якому випадку кількість осіб, які повернулися в Україну в порядку реадмісії або за процедурою видворення, вимірюється десятками тисяч осіб і мало впливає на загальну чисельність контингенту поверненців.

Навчання громадян України за кордоном набуває все більшого поширення. За даними ЮНЕСКО [10], кількість українських студентів у закордонних навчальних закладах у 2017 р. перевищила 77 тис. осіб, тобто порівняно з 1999 р. зроста майже у шестеро, причому стабільне зростання контингенту спостерігається з 2007 р. (рис. 1). Особливо різке зростання мало місце у 2012–2016 рр. (більш ніж удвічі) і лише у 2017 р. цей процес призупинився. Нині українські громадяни переважно виїждять на навчання до країн ЄС, де можливості зайнятості та заробітку значно кращі, ніж в Україні та інших країнах СНД. Особливо різко зроста кількість українських студентів у Польщі, де запроваджені спеціальні програми освіти для українців.

Ураховуючи, що найчастіше термін навчання становить п'ять років, загальну кількість громадян України, які виїздили навчатися за кордон, можна оцінити у не менш як 150 тис. осіб. На жаль, інформація про осіб, які повернулися в Україну після навчання в іноземних ВНЗ, відсутня. Безумовно, чимало громадян України після отримання іноземного диплому прагнуть знайти роботу у країні навчання або у інших розвинутих країнах. За даними опитувань українських студентів у Польщі, повертатися на Батьківщину планує менше 1/6 від загалу [11, 12]. Певну тенденцію щодо цього відображають також результати дослідження Міжнародної організації праці (МОП) «Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців»: майже 70 % респондентів, які отримали науковий ступінь за кордоном, живуть у країні навчання [13]. З високою ймовірністю можна стверджувати, що принаймні кілька десятків тисяч громадян України, які навчалися в іноземних ВНЗ, повернулися до України. При цьому принаймні частина учбових мігрантів проходить через процедури реєстрації / зняття з реєстрації за місцем проживання, тобто врахована поточним обліком міграційних переміщень. Відповідні процедури здійснюють територіальні підрозділи ДМС України, а опрацювання знеособлених даних – територіальні органи статистики. У формулярах зафіксовано громадянство осіб, що дає змогу виявити обсяги т. зв. стаціонарної (пов'язаної зі зміною місця проживання) міграції до України українських громадян.

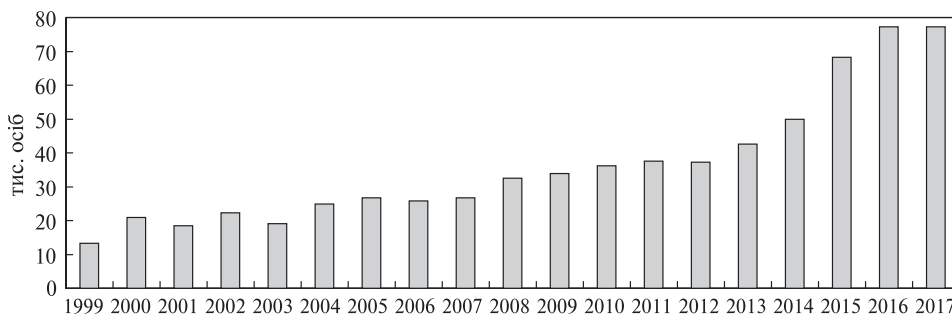

Рис. 1. Динаміка кількості громадян України, які навчаються за кордоном, 1999–2017 рр.

Джерело: база даних ЮНЕСКО.

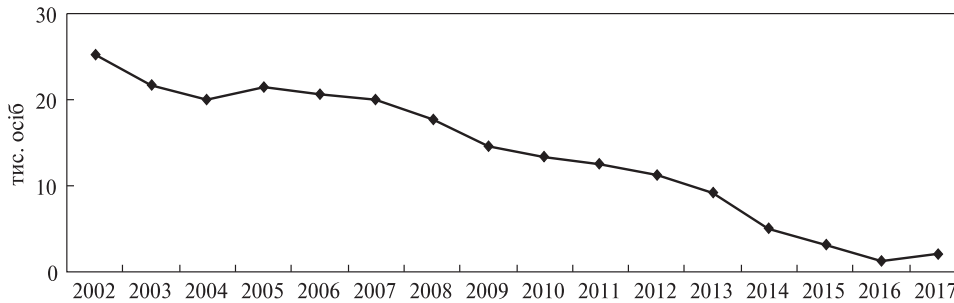

Рис. 2. Динаміка загальної кількості громадян України, що прибули в Україну, 2002–2017 рр.

Джерело: дані Держстату¹.

Поточний облік охоплює лише тих мігрантів, які змінюють офіційне місце проживання. Про неповноту охоплення ним усіх мігрантів свідчить, зокрема, порівняння даних статистики України та країн – міграційних партнерів [14]. Крім того, суттєвим недоліком поточного обліку є те, що він фіксує рік реєстрації, а не рік фактичного прибуття.

За даними поточного обліку змін місця проживання, у 2017 р. до України прибуло 2,0 тис. громадян України, що становить 7,1 % загальної кількості прибулих (рис. 2). Порівняно з 2002 р. кількість прибулих громадян України зменшилася більш ніж у 12 разів. Якщо протягом 2003–2007 рр. спостерігалася певна стабілізація показника, то з 2008 р. розпочалося його стрімке зниження, яке особливо прискорилося з 2014 р.

Частка громадян України серед усіх прибулих повільно зменшувалася протягом перших десяти років після перепису населення 2001 р.: з 59,5 % у 2002 р. до 39,2 % у 2011 р., після чого розпочалося стрімке зменшення показника. Зокрема, загальна кількість прибулих до України у 2017 р. приблизно відповідає показникам 2010–2011 рр., натомість частка громадян України серед них є у шість разів меншою.

Сумарна кількість громадян України, які зареєструвалися за місцем проживання після прибуття з-за кордону за останні 16 років, склала близько 230 тис. осіб, разом із громадянами, які здійснили таку реєстрацію раніше – близько 500–600 тис. осіб, проте не виключено, що дехто міг здійснити за цей період кілька переїздів. Основна частина потоку припадає на країни колишнього СРСР (переважно країни-сусіди – Росію, Молдову та Білорусь), а також основні країни постійної еміграції з України за межі колишньої СРСР – Ізраїль, США та Німеччину. Однак у останні роки все більше громадян України прибувають з європейських країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили. Так, Італія та Іспанія за кількістю прибулих громадян України в останні роки випереджає Німеччину. Підвищена кількість громадян України, прибулих із країн призначення трудових мігрантів, свідчить про часткове співпадіння міграції, пов'язаної із реєстрацією / зняттям з реєстрації за місцем проживання, не лише з учбовою, але і з трудовою міграцією за кордон. При цьому частка громадян України серед вибулих є значно вищою, ніж серед прибулих – у минулому десятилітті вона становила близько 90 %, в останні роки – 30–50 %. Тому навіть в умовах додатного сальдо зареєстрованих міграцій Україна продовжує втрачати своїх громадян. Так, якщо сальдо міграцій усього населення за даними поточного обліку є додатним по-

¹ Тут і далі – дані за 2014–2017 рр. наведено без урахування тимчасово окупованих АР Крим і м. Севастополь, крім того дані щодо Донецької та Луганської областей неповні і можуть бути уточнені.

чинаючи з 2005 р., то номінально додатний міграційний баланс громадяна України спостерігався лише у 2011–2012 рр., однак і в ці роки кількісне переваження прибулих українських громадян над вибулими було символічним. У 2017 р. з України вибуло утричі більше громадян України, ніж прибуло.

Теоретично причинами зменшення обсягів прибуття громадян України на Батьківщину можуть бути або вичерпаність контингенту поверненців, або низький рівень привабливості повернення для українських громадян. Обсяги вибуття громадян України за кордон по суті заперечують перший варіант, отже можна зробити висновок, що значна частина громадян України, які проживають за кордоном, не зацікавлена у поверненні.

Ще одним джерелом інформації щодо повернення в Україну її громадян, які виїздили за межі країни, є статистика видачі дозволів на виїзд громадян України за кордон на постійне місце проживання та повернення їх в Україну, яку веде ДМС. При цьому фіксуються лише ті поверненці, які раніше отримали дозвіл на виїзд на постійне проживання до інших країн. У 2014 р. за цими даними до України повернулося 2,4 тис. осіб, у 2015 р. – 1,7 тис., у 2016 – 2,0 тис., у 2017 – 1,7 тис. осіб. Причому у 2014 р. таких громадян було майже удвічі менше, ніж зафіксовано поточним обліком, та у 2017 р. – майже стільки ж, а у 2016 р. – навіть більше.

Розподіл осіб, що повернулися, за країнами в цілому відповідає розподілу за країнами прибулих за даними поточного обліку. В будь-якому випадку кількість осіб, охоплених відповідним обліком, невелика, крім того, вочевидь, ураховуючи сутність контингенту, принаймні більшість із них охоплена поточним обліком змін місця проживання. Відповідно обсяги адміністративних даних ДМС щодо повернення в Україну осіб, які раніше отримали дозвіл на виїзд на постійне проживання за кордон і не охоплені поточним обліком реєстрації за місцем проживання, суттєво не впливають на загальну оцінку контингенту громадян України, які повертаються на Батьківщину.

Найбільш масовим контингентом міжнародних мігрантів в Україні є зовнішні трудові мігранти, саме зовнішня трудова міграція в перспективі має стати основним джерелом поверненців. Уперше загальнонаціональне обстеження з питань трудових міграцій в середині 2008 р. виконав Державний комітет статистики України (нині – Держстат) разом з фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України) (далі – загальнонаціональне обстеження 2008 р.). Згідно з отриманими даними, протягом 2005 – I половини 2008 рр. за кордоном працювали 1,5 млн мешканців України або 5,1 % населення України працездатного віку [3].

За результатами другого загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеного Держстатом України спільно з ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на замовлення МОП у квітні–червні 2012 р. (далі – загальнонаціональне обстеження 2012 р.), кількість громадян у віці 15–70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном, складала 1,2 млн осіб, або 3,4 % населення відповідного віку [4].

За даними третього загальнонаціонального обстеження, виконаного Держстатом України у січні–червні 2017 р., кількість громадян України у віці 15–70 років, які з початку 2015 р. до середини 2017 р. працювали або шукали роботу за кордоном, складала 1,3 млн осіб, або 4,5 % населення відповідного віку [5]. Порівняно з даними загальнонаціонального обстеження 2012 р., рівень участі населення України віком 15–70 років у зовнішній трудовій міграції зріс на третину. При цьому обидва обстеження

не змогли охопити членів домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там протягом багатьох років, а також осіб, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (при проведенні обстеження 2008 р.), 2010 р. (при проведенні обстеження 2012 р.), або 2015 р. (при проведенні обстеження 2017 р.) і з того часу не поверталися в Україну. Тобто реальні масштаби українського заробітчання є більшими. Хоча в першу чергу має місце недооблік саме довгострокових мігрантів, обстеженнями не були враховані також особи, які повернулися в Україну до періоду спостереження і відтоді більше не виїздили за кордон.

З 1,5 млн мігрантів, виявлених загальнонаціональним обстеженням 2008 р., майже 700 тис. (46,9 %) перебували в Україні під час опитування (тобто повернулися принаймні тимчасово). З них трохи більше 200 тис. осіб здійснили по одному виїзду з поверненням, решта є циркулярними мігрантами [15].

Загальнонаціональними опитуваннями 2012 та 2017 рр. було передбачено виокремлення у складі зовнішніх трудових мігрантів трьох категорій осіб: трудові мігранти, які повернулися в Україну, короткострокові трудові мігранти, працівники-емігранти. При цьому до трудових мігрантів, які повернулися в Україну, були віднесені члени домогосподарств віком 15–70 років, які повернулися у визначений період спостереження після виконання роботи або її пошуку за кордоном.

За даними загальнонаціонального обстеження 2012 р., трудові мігранти, які повернулися в Україну, склали 441,7 тис. осіб або 37,4 % всіх виявлених під час обстеження працівників-мігрантів [4]. Однак, із загальної кількості тих трудових мігрантів, які повернулися в Україну, 36,5 % повідомили про намір здійснити поїздку за кордон в найближчі шість місяців, ще 23,1 % не заперечили таку можливість і лише 40,4 % не висловили подібного наміру. Отже, лише 2/5 представників категорії можуть бути однозначно визначені як поверненці, а віднесення решти до цієї категорії є досить умовним.

Обстеження 2017 р. зафіксувало 562,8 тис. трудових мігрантів, які повернулися в Україну, що становить 43,2 % усіх трудових мігрантів. З них близько 280 тис. осіб не мали наміру брати участь у зовнішній трудовій міграції в найближчі півроку — це майже половина усіх мігрантів, що повернулися. Тобто на тлі зростання масштабів зовнішньої трудової міграції, яке відбулося в Україні після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі, має місце також збільшення кількості осіб, які, отримавши досвід трудових міграцій, не хочуть більше залучатися до неї, принаймні у найближчому майбутньому.

У опитуванні «GFK Україна» мігрантів, що повернулися, було визначено як осіб, які виїхали з України у віці 18 або старше, жили та працювали за кордоном принаймні шість місяців поспіль, повернулися не пізніше ніж за три місяці до опитування та не більше 10 років тому, зараз перебувають в Україні та можуть брати участь в інтерв'ю [6]. Ті, хто повернувся протягом останніх трьох місяців або більш, ніж 10 років тому, не брали участі у дослідженні.

За результатами дослідження «GFK Україна» зроблено висновок, що частка мігрантів, які повернулися, в населенні становить 3,2 % [6]. Оскільки доросле населення на той час сягало в Україні приблизно 37 млн осіб, це означає, що до категорії мігрантів, які повернулися, можна віднести майже 1,2 млн осіб. До цієї категорії віднесено не лише трудових мігрантів, а й тих, хто за кордоном навчався чи перебував з іншою метою. Крім того, виділений контингент охоплював не лише осіб, які не мають намірів продовжувати здійснення трудових поїздок, але й тих, хто планує їх здійснити.

У ході дослідження МОМ 2014–2015 рр. до числа трудових мігрантів, що повернулися, було включено осіб, які переїхали з метою працевлаштування в країну, яка не є країною їх звичайного проживання, мешкали там упродовж останніх десяти років, але повернулися і наразі постійно мешкають на території України, а також які під час інтерв'ю не висловили наміру про подальшу міграцію [7]. Ті мігранти, які перебували у гостей у членів своїх сімей або займалися службовими справами (терміном від декількох днів до декількох тижнів), не вважалися трудовими мігрантами, що повернулися. Дане дослідження є продовженням серії опитувань у різних країнах регіону Південно-Східної та Східної Європи, у тому числі в Албанії (2005, 2009, 2010), Боснії та Герцеговині (2009, 2010), Косово (2009), Молдові (2009–2010, 2012–2013), і Румунії (2010).

За даними дослідження МОМ 2014–2015 рр., загальна кількість мігрантів, які повернулися, становить 144,4 тис. осіб. Цей показник є близьким до чисельності відповідного контингенту за даними загальнонаціонального опитування 2012 р. (якщо враховувати лише тих поверненців, які не висловили наміру щодо подальшої міграції) – близько 178 тис. осіб, однак майже удвічі меншим за відповідний показник опитування 2017 р. – 280 тис. осіб.

Вочевидь критерії, покладені в основу виділення поверненців у дослідженні МОМ 2014–2015 рр., найбільшою мірою відповідають сутності явища повернення мігрантів до України. Тому як об'єкт даного дослідження будемо розглядати *громадян України, які повернулися в Україну після тривалого перебування за кордоном (постійного проживання, працевлаштування, навчання) і не планують найближчим часом мігрувати за кордон*. Чіткіше визначення критеріїв має сенс лише в рамках проведення спеціального опитування з цих проблем. Співвідношення між категоріями поверненців, виявленими за різними джерелами інформації, схематично зображено на рис. 3.

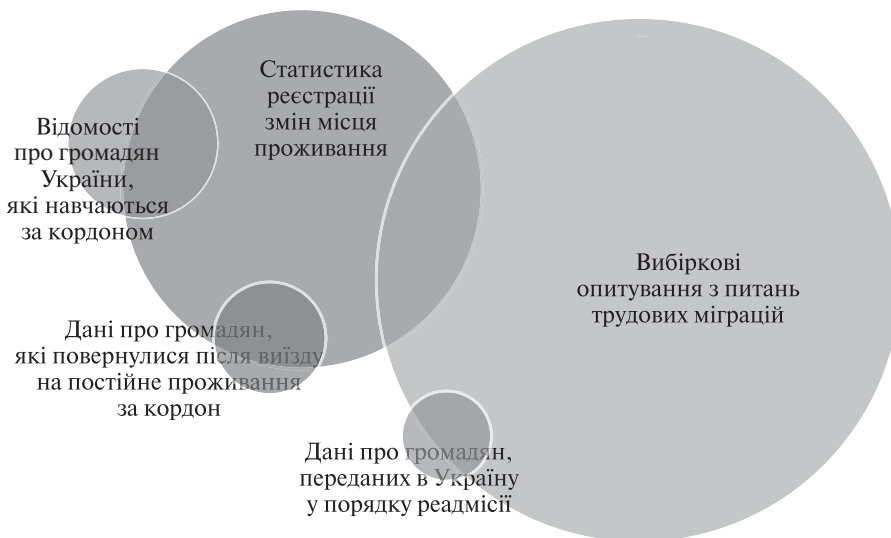

Рис. 3. Система джерел інформації щодо поверненців в Україні (діаметр кола залежить від внеску відповідного джерела інформації)

Джерело: розроблено автором.

Отже, як нижню межу оцінки кількості поверненців із числа трудових мігрантів можна прийняти 130 тис. осіб у першій половині поточного десятиліття (показник, виявлений у ході дослідження МОМ 2014–2015 рр. мінус можлива похибка). Ураховуючи збільшення кількості поверненців у 2017 р. порівняно з 2012 р. за даними опитувань, проведених на основі єдиної методології, більш ніж на 100 тис. осіб, вищевказану нижню межу потрібно відповідно збільшити. Кількість поверненців серед осіб, які прибули до України і зареєструвалися за місцем проживання протягом 2002–2015 рр., враховуючи ймовірність втрат від смертності та повторної міграції, а також можливість часткового співпадіння даного контингенту з контингентом трудових мігрантів, може бути оцінена у 450–500 тис. осіб. Решта категорій поверненців є нечисленними і також можуть частково співпадати з вищеназваними. Тоді загальна чисельність громадян України, що повернулися в Україну, може бути оцінена приблизно у 700 тис. осіб.

За верхню межу оцінки можна взяти результати дослідження «GFK Україна» – 1,2 млн осіб, припускаючи, що кількість представників виявленого цим дослідженням контингенту, котрі виїхали за кордон за період, що минув після проведення опитування, урівноважується новими поверненцями. Зрозуміло, що вказана оцінка є орієнтовною: вона спирається на низку припущень, її вірогідність залежить від якості вихідних даних (які, як зазначено, мають методологічні обмеження і неповністю фіксують відповідні контингенти). Точніша оцінка кількості поверненців можлива лише на основі спеціального репрезентативного опитування, під час формування методології якого будуть ураховані відповідні питання і чітко визначенні критерії виділення контингенту.

Потенційно кількість поверненців може значно зрости, зокрема у випадку покращення ситуації в Україні і здійсненні успішної політики повернення.

Загалом процес зовнішньої трудової міграції у 1990-х рр. розпочинався з короткострокових поїздок без наміру зміни постійного місця проживання і лише з часом частина мігрантів втратила бажання повернутися до України. Згідно з даними дослідження МОМ, 60 % українських зовнішніх трудових мігрантів (зокрема 65 % серед тих, хто працює в країнах ЄС) мають намір повернутися в Україну [7]. Хоча, як свідчать зарубіжні дослідження, висловлений намір не завжди реалізується.

Про характеристики мігрантів, які повертаються, можна судити лише з даних деяких опитувань. Відповідно до дослідження «GFK-Україна» 2007 р., мігранти повертаються передовсім до великих міст та західного регіону держави. Приблизно 60 % із них – чоловіки, середній вік – 37 років. Вони мають високий рівень освіти: 37,5 % закінчили вищі навчальні заклади. Частково такий показник отриманий тому, що дослідження охоплювало осіб, які виїжджали за кордон із метою навчання (6,1 %). Водночас деякі присвячені виключно трудовій міграції обстеження також показують, що високий рівень освіти є фактором повернення на батьківщину: частка осіб із вищою освітою серед тих, хто повертається, помітно переважає частку серед трудових мігрантів загалом [6].

Профіль зворотних трудових мігрантів, згідно з даними дослідження МОМ 2014–2015 рр., відображає загальний міграційний профіль щодо статі, місця проживання та регіонального розподілу: більшість становлять чоловіки (67 %), вихідці з міських населених пунктів (59 %) та західного регіону країни (57 %). З віком імовірність повернення зростає [7].

За даними другого та третього загальнонаціональних опитувань з питань трудової міграції, трудові мігранти, які повернулися в Україну і не мали наміру до виїзду за

кордон у найближчі шість місяців (тобто поверненці у вузькому значенні), за гендерною структурою та рівнем освіти майже не відрізняються від загального контингенту мігрантів. Але вони порівняно старші: серед поверненців меншою є частка осіб віком до 35 років і підвищена – старших контингентів. Тобто повернення в Україну з досягненням віку, у якому провадження трудової діяльності стає проблематичним, залишається доволі поширеним явищем.

Серед поверненців частка одружених є вищою, ніж серед усіх трудових мігрантів (66,8 % проти 58,4 % у 2012 р. та 69,9 % проти 61,6 % у 2017 р.), натомість неодружених осіб, які ніколи не перебували у шлюбі, менше (відповідно 17,8 % проти 28,2 % та 17,0 проти 23,4 %). Причому відмінності за шлюбним станом є істотнішими від тих, що могли б бути пояснені особливостями вікової структури поверненців. Отже, наявність сім'ї у трудового мігранта є одним із чинників, що стимулює повернення.

Більш схильні до повернення городяни – їх частка серед поверненців була у 2012 р. на 5,2 в. п. більшою, ніж серед загального контингенту мігрантів. У 2017 р. ця різниця зросла до 9,4 в. п. Така диференціація вочевидь обумовлена кращими можливостями працевлаштування в містах порівняно із сільською місцевістю. Як і серед усіх мігрантів, серед поверненців домінують представники Західної України. Однак порівняння розподілу усіх мігрантів та поверненців за економічними зонами показує, що якраз мешканці західного регіону є найменш схильними до повернення. Найвищий рівень орієнтації на повернення зафіксовано у центральному регіоні, до складу якого входить і м. Київ. Вочевидь це є свідченням того, що частина громадян після спроби зовнішньої трудової міграції переорієнтовується на внутрішню: Київ є основним центром тяжіння внутрішніх мігрантів, а поїздки до Києва простіше здійснювати мешканцям Київської та сусідніх областей.

У 2012 р. структура поверненців за країнами працевлаштування більш-менш відповідала параметрам усього контингенту заробітчан. Однак, у 2017 р. ситуація змінилася – частка осіб, які повернулися з Росії, серед поверненців виявилася в 1,6 разів більшою, ніж серед усіх трудових мігрантів, що відповідає загальній тенденції зниження інтенсивності поїздок заробітчан до Російської Федерації [5, 16].

Переважна більшість мігрантів, що повернулися, здійснили лише одну поїздку, частка таких серед поверненців значно вища, ніж серед усіх мігрантів (68,5 % проти 45,9 % у 2012 р. та 57,4 % проти 43,6 % у 2017 р.). Серед поверненців, які здійснили більш ніж одну поїздку, за даними опитування 2012 р. понад 4/5 виїздили лише двічі. У 2017 р. варіанти відповідей на це питання були змінені, однак питома вага тих, хто часто виїздив за кордон, серед поверненців виявилася мізерною і у понад 10 разів меншою, ніж серед усіх трудових мігрантів. Крім того, більше половини поверненців перебували за кордоном 1–3 місяці.

Отже вірогідно, що повернення зазвичай є наслідком невдалої міграції. Порівняльний аналіз умов праці поверненців та усіх трудових мігрантів підтверджує такий висновок. Зокрема, поверненці рідше мали письмовий контракт із роботодавцями, при цьому контракти або домовленості мігрантів-поверненців набагато рідше передбачали медичне страхування, щорічну оплачувану відпустку, оплату лікарняного, щотижневі вихідні, оплату понаднормової роботи та соціальне страхування. Права на жодну пільгу, за даними опитування 2012 р., не мали 24,5 % поверненців проти 17,0 % усіх мігрантів, за даними опитування 2017 р. – відповідно 31,1 % проти 20,8 %. Частка осіб, які не мали за кордоном жодного правового статусу, серед поверненців

у 2017 р. перевищувала відповідний показник щодо усього контингенту трудових мігрантів у 1,5 рази (26,8 % проти 17,9 %).

Значною є відмінність поверненців від загального контингенту мігрантів за кількістю відпрацьованих годин на тиждень. Так, частка осіб, тривалість робочого тижня яких не перевищувала нормативи, встановлені на Батьківщині (40 годин), серед поверненців, за даними опитування 2017 р., є удвічі меншою, а частка осіб, які відпрацювали понад 80 годин – в 2,3 рази більшою, ніж серед усіх трудових мігрантів.

Загалом частіше повертаються особи, які займалися за кордоном видами діяльності, що передбачають важку фізичну працю – сільське господарство та будівництво. Набагато менше схильні до повернення зайняті в оптовій та роздрібній торгівлі, а осіб, які працювали у готелях та ресторанах, освіті та соціальній сфері, серед поверненців практично немає. Частка самозайнятих серед поверненців є практично удвічі меншою, ніж серед усіх трудових мігрантів (5,1 % проти 11,6 % за даними опитування 2017 р.)

За даними загальнонаціонального опитування 2017 р., кошти своїм домогосподарствам (включаючи особисте привезення) направляли 46,7 % трудових мігрантів, тоді як серед поверненців таких було лише 34,4 %. Зазвичай поверненці привозили гроші особисто. Оскільки за часткою витрат у країні перебування поверненці не сильно відрізняються від загалу, вочевидь у багатьох із них після транспортних витрат та виплати боргів просто не залишалося коштів.

Результати загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції 2008 р. вказують, що основними причинами повернення в Україну було завершення терміну дії трудової угоди або дозволу на роботу (близько 52 %), сімейні обставини (25,5 %), неналежні умови праці і низька заробітна плата (11,5 %) та проблеми зі здоров'ям (4,5 %). У 2012 р. серед поверненців найбільше було тих, хто повернувся через закінчення терміну договору або дозволу на роботу (проживання) – 27,8 %, а також через сімейні обставини – 20,5 %. Лише 15,5 % повернулися тому, що знайшли роботу в Україні і тільки 6,1 % – через бажання повернутися на Батьківщину. У 2017 р. частка тих, хто повернувся внаслідок знаходження роботи в Україні, помітно зросла – до 22,4 %, хоча закінчення терміну договору або дозволу на роботу (проживання) залишається основною причиною повернення – 30,7 %. Значними є контингенти осіб, які повернулися через сезонність роботи або сімейні обставини (відповідно 14,5 та 13,6 %).

Отже, на основі аналізу даних загальнонаціональних опитувань 2012 та 2017 рр. можна зробити висновок, що схильність трудових мігрантів до повернення в Україну формується під дією таких чинників:

- неуспішність самої міграції; вочевидь саме цей чинник обумовлює також і повернення частини українських громадян, які виїхали на постійне проживання до країн зі значно вищим рівнем життя населення, ніж в Україні;
- рівень зв'язків з Україною, зокрема наявність членів сім'ї, які проживають в Україні;
- можливість працевлаштування в Україні після повернення, рівень заробітків на місцевих ринках праці;
- важкість та умови праці за кордоном; схильність до повернення залежить не стільки від країни перебування, скільки від конкретних умов праці, з якими стикається мігрант.

Сказане кореспондується з результатами дослідження МОМ 2014–2015 рр., згідно з яким посилення бажання повернутися в Україну тісно пов'язане зі старінням, сімейними обставинами та рівнем накопичених заощаджень, крім того, більш схильними до повернення є мігранти, які займаються важкою та низькокваліфікованою працею [7].

На жаль, дуже невелика частка зворотних мігрантів повертаються в Україну, щоб застосувати нові навички і вміння, і ще менша частина успішні в тому, щоб досягти суттєвих змін (у контексті інвестування у виробничу діяльність і створення робочих місць), що може бути обумовлено структурними завадами і не дуже сприятливим бізнес-середовищем в Україні.

Висновки. Таким чином, попри наявність в Україні широкого кола джерел відомостей щодо повернення мігрантів, інформаційне забезпечення оцінювання обсягів повернення необхідно поліпшувати. Загальна чисельність поверненців може бути оцінена лише орієнтовно на рівні 0,7–1,2 млн осіб.

Найчастіше на Батьківщину повертаються мігранти старшого віку, одружені, з відносно нижчим рівнем освіти. Помітну частину поверненців становлять ті, хто, зіткнувшись із важкими умовами праці та побуту за кордоном, вирішив повернутися вже після першої (рідше – другої) невдалої поїздки. З другого боку, поверненню сприяють наявність соціальних зв'язків з Україною та можливості зайнятості і заробітку на місцевому ринку праці.

Потреби поверненців включають психологічну адаптацію, допомогу у працевлаштуванні або організації власного бізнесу, відновлення і визнання документів, забезпечення продовження освіти дітей тощо. Особливої уваги з боку державних органів та громадських організацій потребують особи, постраждалі від торгівлі людьми, а також деякі інші вразливі категорії мігрантів, які повертаються.

Нагальною (враховуючи сучасну демографічну та соціально-економічну ситуацію) є потреба розробки в Україні відповідної політики повернення. При цьому реалізація відповідної політики може бути ефективною лише за умови її ґрунтування на адекватному інформаційно-аналітичному забезпеченні, що робить наукові дослідження у цій сфері вкрай актуальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Що і хто чекає на мігрантів після повернення в Україну. – Львів: Карітас, 2010.
2. Іванкова-Стецюк О. Церква у просторі міграцій: етнокультурні ресурси та соціоінтегративний потенціал релігійних спільнот українців. – Львів: Артос, 2012. – 256 с.
3. Зовнішня трудова міграція населення України. – Київ: Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України), 2009. – 120 с.
4. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, МОП, 2013. – 96 с.
5. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 36 с.
6. Розвиток людських ресурсів і міграційна політика України / European Training Foundation (ETF). – 2008. – 50 с.
7. Міграція як чинник розвитку в Україні: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / МОМ, Представництво в Україні. – Київ, 2016. – 116 с.

8. Eurostat database [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (дата звернення: 25.10.2018).
9. Frontex (2018), Annual Risk Analysis for 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Risk_Analysis/Risk_Analysis_for_2018.pdf (дата звернення: 25.10.2018).
10. UNESCO database [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.uis.unesco.org> (дата звернення: 25.10.2018).
11. Загайкало О. Освіта в Польщі як шлях в еміграцію? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/jsvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu> (дата звернення 25.10.2018).
12. Chmielewska I., Dobroczycki G., Puzynkiewicz J. A New Wave of Ukrainian Migration to Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland> (дата звернення: 20.10.2018).
13. Купець О. Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців / Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МРП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, 2013. – 135 с.
14. Оцінка порядку збору, розподілу, зберігання та аналізу інформації у сфері міграції / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. – 2015. – 74 с.
15. Poznyak A. The Demographic and Economic Framework of Circular Migration in Ukraine // Консорціум прикладних досліджень з міжнародної міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2012-83.pdf (дата звернення 25.10.2018)
16. Ukrainian Migration in Time of Crisis: Forced and Labour Mobility / Dušan Drbohlav, Marta Jaroszewich (Eds). – Prague, 2016. – 180 p.

REFERENCES

1. *Shcho i khto chekaye na mihrantiv pislya povnennya v Ukrainu [What and who is waiting for the migrants after returning to Ukraine]* (2010). Lviv : Caritas [in Ukrainian].
2. Ivankova-Stetsyuk, O. (2012). *Tserkva u prostori mihratsiy: etnokulturni resursy ta sotsiointehratyvnyy potentsial relihiynykh spilnot ukraintsev [Church in the space of migration: ethno-cultural resources and socio-integrational potential of Ukrainian religious communities]*. Lviv : Artos [in Ukrainian].
3. *Zovnishnia trudova mihratsiya naseleennia Ukrainy [Ukrainian External Labor Migration]* (2009). Ukrainian Center for Social reforms. State Committee of Statistics. Kyiv [in Ukrainian].
4. *Zvit shchodo metodologii, orhanizatsii provedennia ta rezultativ modulnoho vybirkovoho obstezhennia z pytan trudovoi mihratsii v Ukraini [Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine]* (2013). International Labour Organization. Decent Work Technical Support Team and Country. Office for Central and Eastern Europe. ILO. Budapest. State Committee of Statistics of Ukraine, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Zovnishnya trudova mihratsiya naseleennia (za rezul'tatamy modul'noho vybirkovoho obstezhennia). Statystychnyy byuleten' [External labor migration of the population (based on the results of a modular sample survey). Statistical bulletin]* (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
6. *Development of human resources and migration policy of Ukraine* (2008). European Training Foundation.
7. *Mihratsiya yak chynnyk rozvytku v Ukraini: Doslidzhennya finansovykh nadkhodzen', pov'yazanykh z mihratsiyeyu, ta yikhnoho vplyvu na rozvytok v Ukraini [Migration as a Development Factor in Ukraine: Study of Migration-related Financial Revenues and their Impact on Development in Ukraine]* (2016). IOM. Kyiv [in Ukrainian].
8. Eurostat database. (2018) *appsso.eurostat.ec.europa.eu*. Retrieved from <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.
9. Annual Risk Analysis for 2018 (2018). *frontex.europa.eu/assets*. Retrieved from https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Risk_Analysis/Risk_Analysis_for_2018.pdf
10. UNESCO database (2018). *data.uis.unesco.org*. Retrieved from <http://data.uis.unesco.org>

11. Zagaykalo, O. (2018). Osvita v Pol'shchi yak shlyakh v emigratsiyu? [Education in Poland as a way to emigrate?]. *gazeta.dt.ua*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/jsvita-v-polschi-yak-shlyakh-v-emigraciyu> [in Ukrainian].
12. Chmielewska, I., Dobroczek, G., & Puzynkiewicz, J. (2018). A New Wave of Ukrainian Migration to Poland. *financialobserver.eu*. Retrieved from <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland>.
13. Kupets, O. (2013). *Mizhnarodna mobil'nist' ukrayins'kykh pedahohiv i naukovtsiv / Mizhnarodna orh-anizatsiya pratsi, Hrupa tekhnichnoyi pidtrymky z pytan' hidnoyi pratsi ta Byuro MRP dlya krayin Tsen-tral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy [International mobility of Ukrainian teachers and scholars. International Labor Organization. A group of technical support for decent work and the Bureau of MFP for the countries of Central and Eastern Europe]*. Budapest [in Ukrainian].
14. *Otsinka poriadku zboru, rozpodilu, zberihannia ta analizu informatsii u sferi mihratsii [Assessment of the procedure for collecting, distributing, storing and analyzing information in the field of migration]* (2015). International Organization for Migration, Representation in Ukraine [in Ukrainian].
15. Poznyak, A. (2018). The Demographic and Economic Framework of Circular Migration in Ukraine. The site of the consortium of Applied Research on International Migration. *carim-east.eu*. Retrieved from http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2012-83.pdf
16. Drbohlav, D., & Jaroszewicz, M. (2016). *Ukrainian Migration in Times of Crisis*. Prague : Charles University.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.01.2019.